

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ 1920-Х РР. В УКРАЇНІ НА СТОРІНКАХ ЩОДЕННИКІВ СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА І МИХАЙЛА ДРАЙ-ХМАРИ

У статті охарактеризовано духовно-культурну ситуацію 1920-х рр. в Україні на матеріалі щоденників українських письменників Сергія Єфремова і Михайла Драй-Хмари. Звертається увага на особливостях державно-церковних відносин у цей час: розкол православної церкви, протистояння світських і церковних владних структур, утворення органів антирелігійної пропаганди.

Ключові слова: щоденник, культура, церква, православ'я, влада.

Історія мемуарних жанрів нараховує багато століть, але весь цей час вони перебувають у постійному розвитку, тому повною мірою ще не вивчені, але характерні їхні ознаки окреслені у літературознавчих словниках і у працях зарубіжних та вітчизняних вчених (О.Галича [1], І.Василенка [2], І.Данильченка [3], Н.Івановської [4], А.Тартаковського [5], Б.Ейхенбаума [6] та ін.). Мемуарні твори позначають шляхи в духовному пізнанні людиною дійсності. Всякий акт мемуаротворчості – це завжди “акт пізнання себе в потоці історії” (Б.Ейхенбаум) [6, 342]. Записуючи себе, людина вважає, що зрозуміти себе можна, підкреслюючи зигзаги своїх думок, розшифровуючи їхню плутанину, їхню сховану єдність, правду, яку не можна виявити в окремому моменті. Це історичне самопізнання особистості, яке є основною жанроутворювальною ознакою мемуаристики.

У мемуаристиці знаходять відображення переломні етапи духовного розвитку особистості, розуміння нею “себе у світі” і “світу в собі”. Тому ХХ століття як найдраматичніше в історії українського народу, та й людства загалом, задокументовано в численних спогадах, листах, автобіографіях, щоденниках. Серед цих перелічених жанрів мемуаристики чи не найбільш тяжіє до фотографічної моделі дійсності жанр щоденника як достовірний літопис подій, свідченням чого є щоденники Сергія Єфремова [7] і Михайла Драй-Хмари [8].

Єфремов і Драй-Хмара звернулися до жанру щоденника тому, що це найбільш вільна і природна форма самовираження особистості і самопізнання, сприймання і переоцінки світу, людей, природи. Варто відразу зазначити, що Драй-Хмара не щоденно, але більш-менш регулярно нотував свої враження, думки й коментарі про події та факти як з особистого, так і загальногромадянського й літературно-наукового життя. На жаль, після арешту письменника і після заслання його дружини значна частина цих щоденних записок загублена, нині надруковано ті решти з записників 20-х років, які дивом збереглися.

Метою цієї розвідки є один відносно вузький ракурс: як на сторінках щоденників Єфремова і Драй-Хмари відобразилася духовно-культурна ситуація 20-х років, а саме державно-церковні відносини в Україні зазначеного періоду. Письменники, як свідчить аналіз їхніх щоденників, приділяли велику увагу питанням духовного життя українців, не залишалися осторонь проблеми протистояння і співробітництва світських й церковних владних структур, розколу православної церкви. У них також акцентовано увагу на масштабах тогочасної деформації духовного життя. Увага Єфремова і Драй-Хмари до вищезазначених проблем є закономірною, бо 20-ті роки (т.з. “релігійний неп” [9, 176]) характеризуються посиленою напругою в стосунках церкви і держави. Окрім того, особисте життя письменників взаємопов’язане з історичним подіями в Україні й складає цілісність авторського існування у складні часи.

Дослідники українського менталітету завжди вказують на глибоку релігійність українців (М.Костомаров, М.Янів). Григорій Ващенко вважає, що релігійність була невід’ємною складовою частиною українського ідеалу людини впродовж століть [10, 4]. Таким чином, у душі українця з прадавніх часів сформувався стереотип реакцій на певні життєві обставини, події, стосунки. Українська нація, котра не втратила ще елементів національного, якими є категорія архетипу релігійності, привертала пильну увагу Єфремова і Драй-Хмари, про що свідчать записи у щоденниках митців.

Розкол Російської православної церкви і “обновленський” рух в Україні. Демократичні процеси, розпочаті після Лютневої революції, охопили своїм впливом і православну церкву, а низка постанов Тимчасового уряду (“Про амністію”, “Про скасування віросповідних і національних обмежень”, “Про збори і союзи”, “Про свободу совісті”) послужили своєрідним поштовхом для “обновлення” церкви, демократизації церковного життя, гармонізації взаємин зі світськими органами влади [Дет. про це див.: 11]. Проте після закінчення Громадянської війни церковна політика більшовицької партії обумовлювалась її ставленням до церкви як до антирадянської соціальної інституції, а до православ’я – як до ворожої ідеології, яка протистояла ідеології комуністичній. Щоденники Єфремова і Драй-Хмари містять чимало фактів нової політики радянської влади, спрямованої проти православ’я.

Так, серед уцілілих записників Драй-Хмари збереглося чимало вирізок з тогочасних, переважно київських, газет, що безпосередньо стосувалися до питань і тем, які занотовував у свої записники митець. Цікавою є вміщена стаття з газети “Більшовик” від 22.04.1925 р. із промовистою назвою “Подарунок” панам на Великдень (Київська група письменників Зах.України “Плут”). Наведемо лишень початок цієї стаття: “19 квітня, саме на Великдень, коли по всій Зах. Україні попівство з панам затьмарює розум

трудящим релігійним дурманом, а гомоном Великодніх дзвонів заглушає дзенькіт ланцюгів та тюремних дверей, стогони незлічимої жертв білого терору, – в цей день тут зорганізувалася група літераторів-емігрантів, що художнім словом має підтримувати своїх братів у нерівній боротьбі” [8, 356]. Як бачимо, на відміну від дореволюційних подій, коли цивільна і церковна історії розвивалися як самостійні напрямки історичної науки, в працях і статтях радянських авторів соціальна роль, ідеологічні функції та діяльність православної церкви висвітлювались в контексті цивільної історії, соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в Україні і оцінювались виключно з точки зору інтересів класової боротьби й соціалістичного будівництва. Гостра антицерковна і антиклерикальна спрямованість, схематичність, фрагментарність, брак глибокого аналізу історичних подій і явищ – ось характерні риси переважної більшості подібних публікацій.

Головними шляхами і засобами руйнації церкви на початку 20-х рр. була діяльність органів радянської влади, насамперед репресивних, спрямована на штучне загострення і поглиблення суперечностей між різними прошарками православного кліру і мирян, розкол РПЦ на чолі з патріархом Тихоном. Результатом цієї діяльності стало виникнення в РПЦ “обновленських” церковно-релігійних течій типу “Жива Церква”, “Союз церковного відродження” і “Союз давньоапостольської церкви”. Вони мали на меті модернізацію православ’я і церковної організації, активно співробітничали з органами радянської влади і фактично під їхнім керівництвом боролися проти громад прихильників патріаршої (“тихонівської”) церкви [12]. У щоденнику Єфремова зустрічаємо багато свідчень штучно загострених суперечностей між церковно-релігійними течіями. При цьому влада застосовувала провокації, погрози, арешти і навіть фізичне знищення їхніх представників: “10 червня 1926 р. Одібрано у слов’яністів і передано “живцям” Георгієвську церкву. Довелося одбирати силоміць, через міліцію. Юрби народу стоять день і ніч біля церкви, обличчя червоні, зворушені, збурені. Відповідні балачки. Коли большевики хотіли розпалити релігійний фанатизм, то мають це. А скільки гидоти в цьому повертанні до сивого середньовіччя, до цього орудування міліцією в церкві – я вже не казатиму! Оповідали мені, що на “живого” митрополита, Інокентія Пустинського, що зважився сунутися в одібрану церкву, кинулися жінки, збили з його камілавку і попобили добре. Насилу вирвався і втік візником. Одна з жінок, що опізнилася до тієї розправи, жалкувала тільки за одним: “Я б і штани з нього скинула!” І скинула б... і скінчилося б, може, не фарсом, а трагедією, бо треба почути, скільки обурення в тих криках було, якими проводжали митрополита: “одібрав у нас церкву, а тепер молитись ідеш, хриstopродавче!”. Воістину не знати, хто гірший: чи цей хриstopродавець, чи його господарі, що їм він продав свого Христа за срібляники, чи шмат гнилої

ковбаси. Одному священикові, що перейшов до “живих”, парафіяни прислали 30 срібних гривеників і мотузку з написом: “Іуді. Зробив одне – зроби й друге” [7, 384 – 385]. Таким чином більшовики послаблювали вплив усіх церковно-релігійних течій, підривали їхній авторитет в очах громадськості: “13 червня 1926 р. Знов під Георгієвською церквою баби побили митрополита Інокентія, але то так, що насилу вирвався з їхніх рук. Кажуть, що, очумавшись, забрав свої манатки – чи то скаржитися, чи й зовсім п’ятами накивав. Так йому й треба. Сей род ізгоняється не молитвою та постом, як у Євангелії, а простіше – прочуханом. Таку мову тільки й розуміють сучасні “душпастирі”. Розказують, що на підмогу місцевим бабам прийшли баби з Подолу: “сьогодні ти тут церкву одібрав, а завтра й до нас доберешся. То щоб не кортіло”, – промовляли, б’ючи святителя” [7, 385].

Діяльність радянської влади щодо подальшого розколу православної церкви супроводжувалася широкомасштабною агітаційно-пропагандистською кампанією, спрямованою на дискредитацію канонічної РПЦ і патріарха Тихона, репресіями, розпуском парафіяльних рад, захопленням “обновленцями” їхніх храмів, створенням спеціальних органів для керівництва цією роботою. (“17 жовтня 1927 р. Сьогодні має початися церковний Собор. Заходила до мене “сестра Текля” і з плачем розказувала, що Шараєвський та інші владики хочуть скористуватися з Собора, щоб скинути митрополита. Ніби на це є таємний наказ від ГПУ і йде шалена агітація поміж “вірними”. Хороша це ілюстрація до “відділення церкви од держави” в чисто радянському стилі, та непогана і до позиції ст. отців, що накази від ГПУ використовують на те, щоб між собою звести брудні свої рахунки. І не знайдеться між ними жадного Івана з Вишні, щоб поставити сучасних князів церкви на належне їм місце. Шкода тільки отаких людей, як оця Текля. Вони справді вірують і їм церква потрібна, – і як же знущаються з цих темних простаків Шараєвські! Ці, звичайно, ні в Бога, ні в чорта не вірують і йдуть туди, де чують силу та вигоду. І на гадку їм не спадає, в якому гидкому вигляді стають вони, темні, перед тими темними простакими, що справді поки що боліють справами віри, але швидко, мабуть, проклянуть і Шараєвських, і віру, і церкву, що цих голів смердючих може у себе терпіти. Принаймні у цієї простої бабки, що мені плачучи розповідала про вчинки архирейів, помітно було рішучій настрій. “Боятися, – казала вона, – що нам закриють церкву, якщо не послухаємо та не скинемо митрополита. Та лучче ніякої церкви не мати, ніж мати таку, що неправду робить”. Шараєвський до такого погляду не здіймається; навіть радий, що має нагоду прислужитись перед тими, хто плює на його. Все та сама, стара історія риби, що гнити з голови починає” [7, 533 – 534]). Наведений уривок із щоденника Єфремова, як і деякі інші, свідчить про поступове послаблення впливу “обновленців”. Це було зумовлене цілим рядом причин, зокрема, високим авторитетом і

популярністю серед віруючих патріарха Тихона, протестом проти впровадження “обновленцями” нового церковного календаря, відвертою підтримкою органами радянської влади, пасивність багатьох священників-“обновленців”, які за своїми переконаннями залишались прихильниками патріаршої церкви.

На початку 20-х рр. виникли найбільш сприятливі умови для **діяльності автокефального руху**, завдяки ще й тому, що органи радянської влади використовували його для руйнації організаційних структур патріаршої РПЦ. Ця діяльність активізувалася після Всеукраїнського церковного собору (жовтень 1921 р.), на якому було проголошено про утворення УАПЦ, ухвалена низка рішень, спрямованих на демократизацію внутрішньо церковного життя. “28 жовтня 1926 р. Відбувається церковний собор української автокефальної церкви. Відбувається, кажуть, під знаком – “До Каноси!”. Поміж “вірними” чимало підозрілих парафіян, півкомуністичного типу, особливо – приїзжі з Харкова. Засудили – не без їхньої таємничої згоди – митрополита Липківського та Потієнка (голова Церковної Ради) і – це вже, напевне, без згоди, бо його заслано – єпископа Олександра Ярещенка. ... Тепер, очевидно, найстрашніша проба чекає на автокефалію: грозить їй співробітництво з большевицькою владою. ... Разом скінчиться і громадське значення автокефальної церкви. Каноса ніколи дурно не минається” [7, 421 – 422]. Маємо в щоденнику Єфремова ще один яскравий приклад деструктивного впливу влади на церкву, виявом чого став Всеукраїнський церковний Собор у жовтні 1927 р. “В.Липківського таки не обрано на митрополита. ГПУ заявило Соборові, що коли його оберуть, то зараз же він піде на заслання до Наримського краю; а якщо не оберуть, то зможе спокійно жити в Києві. Те ж самісеньке було заявлено і щодо Оксіюка. І Собор послухався... Взагалі було два Собори, не один. Перший засідав у св. Софії внизу, був численний і багато говорив. Другий був на хорах, складався з трьох ГПУ-шників і мовчки слухав. Але ухвалював, власне, цей другий “Собор”. У відповідний момент з хор кивали пальцем, голова нижнього Собору слухняно дибав на хори, там йому нашіптували, що треба, і потому внизу дружньо голосували так, як всепотужній палець наживував. Це називається – святая, соборная і апостольская церквова... Більшого знуцання над вірою, ще, здається, не бувало. Але навіщо було за таких обставин Собор скликати – не розумію” [7, 536 – 537].

Однак виявлена лояльність радянській владі не врятувала УАПЦ від репресій, тому що її діяльність за змістом і спрямованістю залишалась не лише церковно-релігійною, а й громадсько-політичною, яка об’єднувала національно-патріотичні кола православних українців [13, 9 – 10]. Залучаючи “автокефалістів” до боротьби проти “тихонівських” громад, партійні і радянські органи всіляко заважали поширенню автокефального руху. Уже в

середині 20-х рр. стало очевидним, що в православному просторі УСРР місця для УАПЦ не передбачалося.

Серед діячів УАПЦ особливо привертав увагу митрополит Василь Липківський, український церковний діяч, поборник відновлення прав Української православної церкви. На першому установчому Всеукраїнському церковному соборі в Києві (1921), що проголосив відновлення Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), його було обрано митрополитом Київським і всієї України. За активну діяльність був кількаразово арештований і усунутий від митрополичої діяльності (1927), а через десять років репресований. У щоденнику Єфремова знаходимо декілька згадок про особу і діяльність цього митрополита, ставлення письменника до нього в цілому схвальне, наприклад: “19 вересня 1926 р. Вернувся з Харкова з-під арешту митрополит Василь Липківський. Київ зробив йому справжню царську зустріч. Кажуть, що ніде по базарах та крамницях з квітками не зосталося квіток – усі були розкуплені задля привітання митрополита. Коло Софії робилося якесь столпотворення вавилонське... От тобі й боротьба з релігією! Довела до того, що в нас якась теократія встановилася, немов в Галичині в поливні ХІХ в. Та й як могло бути інакше, коли церква – то єдина продухвина для громадського почуття. ... З боротьби проти релігії росте релігійний рух – Така діалектика життя” [7, 402].

Натомість у щоденнику Драй-Хмари помітно більш обачніше, навіть дещо скептичніше ставлення до постаті митрополита Василя Липківського. Можливо, цей запис письменника якраз і є свідченням впровадження владою вмілої політики провокації та наклепу. “21-го травня, субота. Увечері були в Тини Дворецької. ... Точилися розмови про церкву й про Липківського. Про останнього я чув тільки від Ліді Білосорової і зовсім не те, що довелося почути вчора. Білосорова характеризувала митрополита як аскета й подвижника української ідеї. Таким я собі уявляв його і в Кам’янці, коли він туди приїздив висвячувати Оксіюка. Учора ж Зайченко, Тинин чоловік і одночасно якийсь родич Липківського, розповів мені про те, як Липківський ще до революції доніс на свого зятя за те, що той на Великдень читав Євангелію по-українському. Він же розказав, як Липківський р. 1918-го в Миколаєвській церкві плакав перед пархвіянами, бив себе в груди й присягався: “Я никогда не был украинцем и никогда им не буду”. З усіх церковників-автокефалістів, заарештованих останніми часами, він тільки один вискочив на волю, бо дав якусь розписку ДПУ, а решта й досі сидить, бо такої розписки не давала. Про нього ж сказали, що він дозволив Євгену Бачинському висвячуватися у Папи Римського. Всі ці риси характеризують Липківського як нестійку й неідейну людину. Треба це перевірити, бо тепер дуже люблять брехати на своїх “ближніх” [8, 383].

Економічне становище українського православ'я. У 1920 – 30-х рр. проводиться цілеспрямована практична діяльність радянської влади по руйнуванню економічних підвалин церкви, що відбувалася на основі нормативно-правових документів. Таким чином церква була відокремлена від держави, її власність націоналізована, релігійні громади позбавлені права юридичної особи і державного фінансування, культові споруди передавалися в оренду громадам або використовувалися для влаштування дитячих ясел, закладів охорони здоров'я, культосвітніх установ тощо (“...попростували до недобудованої церкви, з якої нібито хочуть зробити крематорій” [8, 398]). Звичайно, це спричинило пошкодження, знищення і втрату багатьох неперевершених творів мистецтва та пам'ятників національної культури. Фактів занепаду і руйнування церков зустрічаємо чимало на сторінках щоденника і Драй-Хмари і Єфремова, оскільки митці не могли байдуже спостерігати і стояти осторонь свідомого руйнування святинь. Наведемо лише найяскравіші і найхарактерніші моменти. “4 травня 1926. Заходив недавно до Володимирського собору. Який жах! Фрески Васнецова, Котарбинського й Несторова потріскалися й облуплюються. В соборі вже кілька років не палять, із стін тече, і пам'ятки мистецтва гинуть. Яке варварство! Зокола теж не краще: дах поіржавів, ринви покрали, навіть бронзу на дверях по вигвинчували! Що це – неохайність чи просто свідоме руйнування святинь?” [8, 379].

Зі щоденника Єфремова: “18 жовтня 1926 р. Проїздячи біля Золотих Воріт, побачив, що від них добрий шмат одколупнувся, обвалився й валяється долі. Так у нас пам'ятки старовини зберігають... У Лаврі ціла низка старовинних будинків покололася і от-от завалиться. Мазепин собор так само. Кажуть, що Андрієвська церква, це чудо мистецтва, одного чудового дня може опинитися не на горі, а на Подолі, – звичайно, в формі купи грузу та жорстви. І нікому до цього немає діла. Археологічний Комітет при Академії кричить про це – криком вопіючого в пустині, без жадних наслідків” [7, 416 – 417]. “18 березня 1927 р. Випадково зайшов до Андрієвської церкви, щоб подивитися на Дніпро. На цьому прегарному місці **картина повної руїни**. Церква облупилася, плити кругом неї позривано, прекрасні стильові штахети зникли мало не на всьому просторі і просто під ногами зіє безодня. Рік-два мене ще отак і єдиний у Києві Растреллі зсунеться з кручі й загине, як загинув Розумовського палац у Батурині. А офіційне звітлення та дворацькі підлизи кричать, що “ми” так любимо мистецтво й науку і робимо для них більше, ніж хто інший! А як “любимо” – ось невеликий факт” [7, 479]. Також Єфремов наводить непоодинокі приклади гострої боротьби і відкритих сутичок між радянськими працівниками і захисниками церковного майна.

Репресії проти духовенства, обмеження його політичних і економічних прав. В окреслений період активно проводяться заходи органів

радянської влади щодо обмеження впливу духовенства на людей, насамперед – репресивні (вигнання з України, засудження до ув'язнення, притягнення до карної відповідальності) [14]. В цей час репресії проти духовенства набули тотального характеру, свідчення чого знаходимо на сторінках щоденників українських митців. В державно-церковних взаєминах тих років виявилися риси самої радянської політичної системи – масове насильство, повна неповага до людської особистості і підміна загальнолюдських цінностей класовими: “25 січня 1929 р. Черговий пароксизм – вишукування по школах поповичів то попівен і викидання їх. Такого ще не бувало. Шпійонство, висліджування і доноси, доноси, доноси... Це, розуміється, не шовінізм, – це слугування пролетаріатові!” [7, 728]. “10 жовтня 1924 р. Приїхав з Глевахи Стах і дивні діла розказує. Прибув у село хтось з волости (волвиконкома) і об'явив його і членів церковної ради “бандитами” й позбавив їх права участі в сільській раді. Тоді отара поперелякувалась і почала зрікатись одно по одному участі в церковній раді. Церкву хочуть повернути на клуб. А отара мовчить і мовчки чуває чуби та потай нахваляється, сама в свої нахвалки не вірячи” [7, 151], – із сумом констатує письменник.

Створення мережі антирелігійної пропаганди. До кінця 1929 р. в системі народної освіти УСРР впроваджувалась лінія на безрелігійне виховання дітей, яка передбачала не лише вилучення Закону Божого та витиснення законовчителів зі школи, а й впровадження цілеспрямованого антирелігійного виховання учнівської молоді [15, 65 – 70]. В цілому новий курс на антирелігійне виховання учнів був спрямований на формування нової, атеїстичної генерації молоді, що викликало спочатку великий спротив серед народу. Наприклад, у щоденнику Єфремова читаємо: “10 березня 1924 р. Приїзжа з Глевахи розповідає дуже цікаві новини про селянські настрої. В школі, при чотирьох навчителів, лишилося всього 15 учнів. Коли до батьків чіпляються, чому не посилають дітей до школи, ті одказують, “бо закону Божого не вчите”. Недавно було ціле зібрання, де вчителям докоряли – “ви осушені умом. Ну, нехай би вже не вчили закону, але нащо ви Бога зачіпаете? Ви ж не доведете, чи є він, чи нема, то й не чіпайте. На що ви Богородичні свята порушуете? То нам од дідів і батьків наказано, щоб шанувати, а ви дрова дітей силуете рубати. Вчіть, а робити по святах не силуйте”. Находять якість “шалапути” – мабуть, щось ніби штундові, – збираються гуртками, читають Євангелію, причащаються, панахиди правлять. Одні ходять тільки до української церкви, другі тільки до слов'янської. І разом село говорить, що на Благовіщення має бути кінець світу, що Бог зробить “розбор” між праведними та грішними. Антирелігійна пропаганда, дурним методом проваджена, тільки ще більшу плутанину в темні голови вносить і більшу реакцію збуджує” [7, 88]

З усіх складових проголошеної радянською владою свободи совісті на практиці дозволялася і всіляко підтримувалася лише свобода антирелігійної пропаганди. Вона мала досить чітко спланований і теоретично обґрунтований характер, містила комплекс заходів, спрямованих на формування і суспільстві антицерковних настроїв, впровадження і зміцнення комуністичної ідеології.

Е.Соловей, у передмові до щоденника Єфремова, зазначає: “Найбільш дошкуляло Єфремову те, від чого він тяжко потерпав ще до революції і з чим тепер доводиться наново стикатися, як-от із тією ж цензурою. При цьому порівняння царської та більшовицької цензури виходило на користь першої: вона вказувала лише, про що не можна писати, нова ж, “багато дурніша”, іще й нав’язує, про що слід писати. <...> І немає від цього порятунку, попри всю відстороненість від нової літератури, доводиться на це наражатись, приміром, готуючи до видання твору О.Кониського – йти проти себе, проти принципів науковця, викидаючи в текстах “задля цензури” слова “Бог” і “жид” [7, 28]. Справді, у щоденнику Єфремова знаходимо непоодинокі згадки про вимоги тогочасної цензури, яка стосувалася слів релігійного забарвлення: “8 лютого 1928 р. Замовила “Думка” Л.М.Черняхівській перекласти текст до ораторії Гайдна. Переклад послали до цензури. І ця мудра установа всюди повикреслювала “Бога”. Пробували доводити, що це ж ораторія – нічого не допомогло. Довелося переробити так, щоб в ораторії не було Бога. Хотіли для концерту надрукувати поруч німецький текст і український переклад, але після кривавої операції в цензурі мусили цю думку занехаяти: як його поруч такий фальсифікат цензурний видрукувати?” [7, 585], або “15 липня 1929 р. На цензурному примірнику Коцюбинського III і IV томів напис червоний: “Всюди “бог” писати з малої літери”! Цензорське вимагання. Нічого кращого не вигадав” [7, 778].

Подібні факти тривожили також Драй-Хмару, зустрічаємо у його щоденнику згадку про видання збірки Павла Тичини “Сонячні кларнети” із цензурними змінами: “Книжку слід перевидавати точно, не міняючи її попереднього тексту, та з відповідною передмовою й поясненнями. ДВУ в даному разі не зробило ні першого, ні другого. Щодо першого, то навіть найвним можна вважати такі зміни в тексті, викликані, очевидячки, “духом часу”.

Було, наприклад, у 2-му виданні:

То Україну
За всі роки неслави благословляв хрестом
Опромінений,
Ласкою Божою в серце зраний
Андрій Первозванний...

У новому виданні викинуто слова “хрестом” та “Божою”. Нібито “Андрій Первозванний” з усім оточенням, в якому він виступає, не замінить самою своєю постаттю всіх викреслених “богів” та “хрестів”?

Або:

Над Сивоусим

Небесними ланами Бог проходить і т.ін.

В новому виданні замість “Бог” надруковано “Час” і то не просто “час”, а таки “Час” з великої літери.

У “Думі про трьох вітрів” замість “А спасибі Богові” з’явилося просто “Добре”; зовсім “попав під скорочення” рядок:

Господа Милосердного прославляли!

В інших же місцях залишилися і “Бог”, і “Божа Матір”, і навіть “Йому” – (про Бога) – все це з великих літер. За що ж тоді такої зневаги заслужив “Господь Милосердний?” [8, 357].

Відбувається також поступове витіснення церковно-релігійної і впровадження радянської святковості та обрядовості, що стало однією із важливих форм боротьби проти православної церкви, обмеження її впливу на суспільство. Ці заходи торкалися різних сфер суспільно-політичного й приватного життя людей, впливали на формування їхнього світогляду, ціннісних орієнтацій та побуту, супроводжувалася багатьма антицерковними акціями, які принижували віруючих та ображали їхні релігійні почуття: “25 квітня 1929 рік. По вулицях плакати: “Християнська й єврейська пасха – свято експлуататорів”. Чи гадали коли основателі релігії “труждаючихся”, оті рибалки галілейські, що опиняться серед “експлуататорів”? Та й це ще не біда: вони того не почувають, а от теперішнім людям доводиться знов пароксизму релігійної зненависти і ворожнечі зазнавати. До Великодня готуються: збираються антирелігійні карнавали уряджати, знімати дзвони з дзвіниць, усяково знущатися з християнства – заради релігії зненависти і ворожнечі!.. Щось гадячого і вигадати важко! Оповідав мені один сільський вчитель, якого примусили на сільському сході антирелігійну промову говорити. Тільки-но він почав, як з гурту почулося: “Буде! Чули вже! Переміни пластинку!”. Він спробував говорити таки далі. Загули вже усі: “Яке вам діло до нашого Бога? Буде вже! Переміни пластинку!”. – Мусив таки “перемінити пластинку”, себто звернутися до врожайності, та й тут такого наслухався, що ледве втік червоніючи, коли дядьки почали йому всякі анекдоти з хлібом розповідати”, – констатує Єфремов [7, 758 – 759].

Досить часто подібні антирелігійні кампанії супроводжувалися масовими відкритими сутичками між радянським активістами і віруючими: “28 квітня 1924 р. Виявляється, що на вчорашній день (Великдень. – В.М.) усякі рабфаковці, комсомоли й інші дістали завдання – ходити по церквах і робити бешкет. Це вони й виконували совісно: галасували, свистіли, стріляли з “пугачів” тощо. Галасу багато, пугтя нітрохи. Публіка обурюється і коли дійде до бійки – дивного нічого не буде” [7, 116 – 117].

Митці звертають увага на те, що подібні заходи часто не послаблювали, а посилювали релігійність населення та антирадянські настрої в суспільстві. Адже наступ на старі, релігійні свята ведеться так запопадливо, безглуздо й безграмотно, що досягає хіба що зворотного результату. Про тодішню “атеїстичну роботу” також є чимало нотаток у щоденнику Єфремова: “9 січня 1928 р. Колядки в Софії. Народу повнісенко, так що не те яблуку – гороху ніде впасти. Чудові мелодії лунають під високим склепінням і настроюють зібраних на урочистий, піднесений тон. Концерти з колядок, що так чудово проходили колись у Кошиця, тепер заборонено, і в результаті повнісінька церква людей, – мабуть, для більшого тріумфу антирелігійної пропаганди: і знову важко зрозуміти безглузду заборону, що призводить до цілком протилежних наслідків” [7, 574 – 575]. “27 квітня 1924 р. Великдень. Антирелігійна пропаганда – і повнісінькі церкви народу. Мабуть, ця пропаганда й жене туди людей. Спроба утвердити новий – релігійний скажу так – побут на комуністичних основах збанкрутувала видимо. Що найбільше, то це виробляється якесь “двоєвір’я”, та й то в мізерному масштабі. 1921 р. Великдень був 1 травня. Большевики закликали робітників, замість релігійного святкування, на 1-травневій маніфестації – і жадна душе не вийшла. Скандал стався величезний, але науки з його для себе большевики не придбали, і методи антирелігійної пропаганди лишились ті ж самі. Ті ж самі й провали скандальні з них виростають” [7, 116]. Про катастрофічний розлам у людській свідомості, у самих душах людських свідчить переказана Єфремовим розповідь священника, як сповідаються комуністи. “Душевний травматизм надзвичайно поширений, як наслідок божевільних подій та божевільного режиму”, – з гіркотою підсумовує Єфремов [7, 423].

Основними напрямками та формами діяльності православного духовенства у 20-х рр. було виконання обрядів хрещення, вінчання та поховання (після їхньої реєстрації в органах ЗАГС), концерти духовної музики та церковних хорів, святкування церковно-релігійних свят. Наприклад, запис у щоденнику Драй-Хмари: “11 лютого 1928. Вечір стародавньої української пісні в Домі учених. Переднє слово Д.Ревуцького. Українську дилетантську пісню культивували, з одного боку, українське духівництво, з другого боку, українська інтелігенція. Сам Ревуцький проспівав якусь пісню релігійного характеру, що її року 1645 скомпонував Опанас Филипович, галичанин, який боровся з єзуїтами, стоячи на боці православних. Филипович писав цю пісню у в’язниці напередодні смерті. Єзуїти його замордували за те, що він виступав проти них, називаючи їх проклятими. Переказують, ніби єзуїти обіцяли його помилувати, якщо він одмовиться від агітації й перестане називати їх проклятими. Филипович на це відповів своїм ворогам: “Що з того, що я перестану вас звати проклятими? – вас же прокляв Бог”. Після цього його кат застрелив, і він упав у яму, але перед цим кат упав перед ним навколішки і цілував йому ноги” [8, 391].

Аналіз щоденників Сергія Єфремова і Михайла Драй-Хмари свідчить, що процеси, які переживало українське православ'я у 20-ті роки, були зумовлені не лише внутрішньо церковними суперечностями, але і ретельно спланованими діями органів радянської влади по розколу духовенства і мирян на ворогуючі церковні течії. Боротьба проти них стала своєрідним продовженням громадянської війни, яка охопила усі регіони України, розпалювала міжконфесійну ворожнечу і значно послабила внутрішню єдність церкви як соціальної інституції. Розмежування функцій церкви і держави було формальним, оскільки політика у сфері державно-церковних взаємин будувалася на основі уявлень про те, що в соціалістичному суспільстві релігії і церкви як соціальної інституції взагалі не повинно бути. Більшовикам, на щастя, не вдалося в ті роки досягти своєї мети – ліквідувати православну церкву, а лише підпорядкувати її державі. Разом з тим, митці констатують втрату внутрішніх орієнтирів, внутрішніх моральних кордонів тогочасного суспільства, прагнуть усвідомити масштаби духовного спотворення, глибини внутрішньої корозії, прояву тваринних основ.

Література

1. *Галич О.* У вимірах non fiction: Щоденники українських письменників ХХ ст. / О. Галич. – Луганськ: Знання, 2008. – 200с.
2. *Василенко І.* Теоретичне дослідження жанрів української мемуарної прози / І.Васильченко // Сучасна філологія: проблеми, пошуки, знахідки. – Рівне, 1995. – Вип.3. – С.55 – 57.
3. *Данильченко І.* Життєва правда і правда художня у творах української художньої документально-біографічної прози / І. Данильченко // Сучасна філологія: проблеми, пошуки, знахідки. – Рівне, 1995. – Вип.3. – С.57.
4. *Івановська Н.* Особливості відображення літературного процесу 20-х – 30-х рр. в мемуарній літературі / Н. Івановська // Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів. Тези доповідей та повідомлень міжвузівської наук.-теор. конф. 15 – 16 травня 1996. – Х., 1996. – С36 – 37.
5. *Тартаковский А.* Мемуаристика как феномен культуры / А. Тартаковский // Вопросы литературы. – 1999. – №1. – С.35 – 56.
6. *Эйхенбаум Б.* О прозе. О жизни / Б. Эйхенбаум. – М., 1986. – 453 с.
7. *Єфремов С.* Щоденники. 1923 – 1929 / С. Єфремов. – К.: ЗАТ “Газета “РАДА”, 1997. – 848с.
8. *Драй-Хмара М.* Літературно-наукова спадщина / М. Драй-Хмара. – К.: Наукова думка, 2002. – 592с.
9. *Ігнатуша О.* Сучасна українська історіографія відносин православної церкви та радянської держави (1920 – 1930-ті рр.) / О. Ігнатуша // Український історичний журнал. – 2006. – №2. – С.174 – 190с.
10. *Ващенко Г.* Виховний ідеал / Г. Ващенко. – Полтава, 1994. – 191с.
11. *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: Дніпропетровський національний університет / О. Ігнатуша. – Д.,

2006. – 39с. **12.** Киридон А. Духовенство в радянській Україні 1920 – 1930-х років / А. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – 2005. – Вип.14. – С.301 – 328. **13.** Ткачук О. Український церковно-православний рух 1917 – 1921 рр.: Автореф. дис... канд іст. наук: Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова / О. Ткачук. – К., 2006. – 19с. **14.** Силантьєв В. Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.). Автореф. дис... д-ра іст. наук: Харківський національний університет ім.В.Н.Каразіна / В. Силантьєв. – Х., 2005. – 38с. **15.** Місінкевич Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці в Україні: ствердження державного атеїзму в 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Л. Місінкевич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб.ст. – 2005. – Вип.31. – С.63 – 78.

Викторія Марценишко

ДУХОВНО-КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ 1920-Х Г. В УКРАЇНЕ НА СТРАНИЦАХ
ДНЕВНИКОВ СЕРГЕЯ ЕФРЕМОВА И МИХАИЛА ДРАЙ-ХМАРЫ

В статье анализируется духовно-культурная ситуация 1920-х годов в Украине на материале дневников украинских писателей Сергея Ефремова и Михаила Драй-Хмары. Акцентируется на расколе православной церкви, противостоянии светской и церковной властных структур, создании органов антирелигиозной пропаганды.

Ключевые слова: дневник, культура, церковь, православие, власть.

Victoria Martsenishko

SPIRITUALLY-CULTURAL SITUATION OF 1920-TH IN UKRAINE
ON THE PAGES OF SERHIY YEFREMOV'S
AND MYCHAILO DRAI-CHMARA'S DIARIES

The spiritually-cultural situation of 1920-th in Ukraine on the bases of Serhiy Yefremov's and Mychailo Drai-Chmara's diaries is analyzed in the article. The main accent is made on the split in the Orthodox Church, on the opposition between the secular and the church power structures, on the creation the departments of antireligious popularization.

Key words: diary, culture, church, orthodoxy, power.